

АЙНИДДИНОВ Икромиддин Шарифович
Самарқанд давлат университети
иккинчи босқич таянч докторанти

АШРАФ САМАРҚАНДИЙНИНГ ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ ТАДҚИҚИ

A STUDY OF THE LIFE AND ACTIVITY OF ASHRAF SAMARKANDI

ИЗУЧЕНИЕ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА АШРАФА САМАРКАНДИ

Аннотация. Ушбу мақолада асли Самарқандлик бўлган буюк мутафаккир ва шоир Шарофуддин Ҳасан Ашраф Самарқандийнинг ному насаби ва бу борадаги тазкираларда келган турли хил маълумотлар ҳақида сўз боради. Шунингдек, мутафаккирнинг асл насаби ва тахаллусига аниқлик киритилади.

Калит сўзлар. Ашраф, Ҳасан, саййидзода, Самарқанд, Шарофуддин, девон, тазкира, биография.

Abstract. This article talks about the genealogy of the great thinker and poet Sharofuddin Hasan Ashraf Samarkandi, who was originally from Samarkand, and about the various information about it in the tazkiras. Also, the original surname and nickname of the thinker will be clarified.

Keywords. Ashraf, Hasan, sayyidza, Samarkand, Sharafuddin, devan, tazkira, biography.

Абстрактный. В данной статье дается информация о генеалогии великого мыслителя и поэта Шарофуддина Хасана Ашрафа Самарканди и различные сведения о нем в тазкирах. Также будет выяснена первоначальная родословная и прозвище Мыслителя

Ключевые слова. Ашраф, Хасан, Сайидза, Самарқанд, Шарафуддин, деван, тазкира, биография.

КИРИШ

Ашраф Самарқандий Самарқанд адабий мухитининг йирик вакилларида бўлиб, ўзининг илмий салоҳияти, бадиий маҳорати ва ёзилган асарлари билан ўз даврида истеъдодли шоирлар сирасига номи тилга олинади. Бу зот

ҳижрий VI асрда фаолияти юритгани ҳақида форс олими Аббосбек Жоний ва Умид Сурурий баъзи маълумотларни ўз тадқиқотларида бериб ўтган [1,3].

Ашрафий ҳаёти ва фаолияти ҳақида бугунги кунга қадар тазкираларда, тарихий манбаларда жуда кам маълумот учрайди. Аксар маълумотлар шоирнинг ному насаби ва фаолияти ҳақида келтирилган. Жумладан, “Ҳафт иқлим”, “Риёзушшуаро”, “Сафинаи хушгў”, “Субҳи гулшан”, “Рўзи равшан”, “Тазкираи бутхона”, “Хулосатул ашъор”, “Хайрул баён”, “Натойжул афкор”, “Латоифул ҳаёл”, “Мажмаал фусаҳо”, “Оташқада”, “Райҳонатул адаб”, “Риёзул орифин”, “Арафотул ошиқин”, “Жунги Накии Коший” ва “Тазкираи Нозим” каби манбаларда Ашрафий Самарқандий ному насаби ва шеърӣ девони борасида сўз юритилган бўлса-да, лекин таржимаи ҳоли тўлиқ ёритилмаган. Ушбу манбаларда Ашрафий тахаллуси билан ижод қилган Ашрафи Кошонӣ, Ашрафи Косонӣ ёки Ашрафи Гулистонӣ номлари зикр этилган. “Сафинаи хушгў” тазкирасида [1,188] اشرف گلستانى в]. (“Ашраф Гулистонӣ”, деб номи зикр қилинади. Мазкур тазкираларнинг маълумотларига таяниб Аббосбек Жонӣ “Девони Ашрафӣ”нинг муқаддимасида бу зотни Самарқандлик эканлигини асосли фактлар билан исботлайди [1,3-7]. Маълумотлар тарқок бўлганлиги сабабли мутафаккирнинг ному насабини қуйидаги мақолада аниқлик киритишни лозим деб топдик.

АСОСИЙ ҚИСМ

Шарофуддин Ҳасан Ашраф Самарқандийни исми “Ҳасан” тахаллуси “Ашраф” ва нисбаси эса “Самарқандӣ”дир. Ашраф Самарқандий Ҳасан исми билан халқ ичида танилган бўлиб, ўзини Муҳаммад Пайғамбар (с.а.в.)нинг авлодидан эканлигини ўз шеърларидан бирида шундай изоҳлайди:

من كه من نور دل فاطمه
بل گهر از كمر مرتضا

رتبت جاهم به رسول عرب
نسبت خاصم به حسين و رضا [1,3].

Мазмуни: Мен гарчи ўзим бўлсам ҳам Фотима розияллоху анҳонинг қалбидаги нурданман. Балки, Муртазонинг (Али розияллоху анҳу) белидаги қимматбаҳо жавҳарман. Мени мақомим Расули арабга

(Муҳаммад с.а.в.га) бориб тақалади. Хос насабим эса Ҳусайн ва Имом Ризога туташади.

Шу байтнинг ўзига диққат қаратадиган бўлсак, Ашраф Самарқандийнинг ўз насаби учун хос муҳим биографик маълумотларни очиклайди. Бу эса мутафаккирнинг саййидзодалар авлодидан бўлганлигини исботлайди.

Малик Шаҳобуддин Муҳаммад Ғурий ҳақида ёзган бир қасидасида ўз лақабини “Шарофуддин” дейилган. Тақий Коши ҳам бу фикрни қўллаб қувватлайди. “Ҳафт иқлим” ва “Хайрул баён” тазкираларида унинг лақаби “Муинуддин” бўлганлиги ишора қилинган [7,1].

Мутафаккирнинг насаби бўйичи келтирилган маълумотлар ичида фарқлар борлиги сабабли бошқа тазкиранавис олимларнинг асарларни кўриб чиқишга тўғри келади. Бу борада “Мажмаал фусаҳо”, “Риёзуш-шуаро”, “Риёзул орифин”, “Арафотул ошиқин” ва Ашраф Самарқандийнинг ўз девони бизга керакли маълумотларни ёритишга ёрдам беради. Ўз замонида мутафаккирни қуйидаги тахаллус ва унвонлар билан манбаларда тилга олинган: Шамсул фусаҳо, Ашрафи Соний, Саййидул фозилин, Санадул комилин, Имомул ҳумом, Саййидул фузало, Маликул калом, Саййидул калом ва Ашрафуш шеър [6,188 в].

Бу ному унвонларни Ашраф Самарқандийга нисбат берилиши албатта ҳақиқатдан йироқ эмас. Чунки, юқоридаги шеърда ҳам ўзини саййидзодалардан эканлигини эътироф этганди. Ушбу унвонларни шоир ўз асарида эътироф этгани билан биргаликда тазкирачи олимлар ҳам эътироф этгани эътиборлидир. سيد اشرفی در جواب وی گفته (Саййид Ашрафий унинг жавобида айтган) номли қитъасида ўзни “Саййид” ва нисбасини “Ашрафий” деб келтирилган байтларида айтади.

صدر جان پرور بها الدين كه هست
هر دم او خون بهای اشرفی
همتاش را بین كه میریزد چو ابر
در مکنون زیر پای اشرفی
فتح رای باب او درها کشاد
تا سنا گسترده رای اشرفی
افتاب دانش است و سایه وار
در قفای او دعای اشرفی
یا رب آن مخدوم را معصوم دار
ز آفت دوزان برای اشرفی [1,3].

Мазмуни: Баҳоуддин малик жонпарвар пешводирки, ҳар бир нафаси Ашрафийнинг

хунбаҳосига (қони қимматига) тенгдир. Унинг ҳимматига қарангки, бўлут каби ноёб гавҳарларни Ашрафийнинг қадами остига сепеди. Унинг бошқарувдаги услуби тафаккурлар эшигини очганлиги учун Ашрафий унинг ҳаққига сано айтди. У илм қуёшидирки, соя каби Ашрафий унинг изидан дуо этади. Эй Роббим, ушбу ходимингни давру даврон офатларидан Ашрафий ҳаққи учун пок эт.

Бу байтлар сиёкига назар солсак, шоирнинг тахаллуси ва лақаби юқоридаги тахаллуслардан кўра “Ашрафий” тахаллуси кўп бора тилга олинган. Гарчи тазкира ва жунгларида “Саййид”, “Ашраф”, “Шарофуддин”, “Муинуддин” каби лақаблар билан тилга олинса-да лекин етакчи мавқеда бўлган лақаби “Ашрафий” эканлиги ўз тасдиғини топади.

Ашрафий Самарқандий таваллуд топган жой ҳақида ўз замонасидаги манбаларда ҳеч бир маълумот учрамайди. Баъзи адабиётшунослар бу кишининг таваллуд топган жойини Самарқанд шаҳри дейишади. Баъзилари эса, уни Кошоний деб тилга олишади [5,312]. Кошоний ёки Косоний дейувчилар ҳам бор. Сабаби, Косон шаҳри Марғилонда жойлашган ҳудуд бўлган. Ашрафий ўз девонида Марғилонга ҳоким бўлган Низомуддин Беғумулк ҳақида қасида ёзганини олимлар далил қилиб келтиришади. “Бутхона” тазкирасининг муллифи Ашрафийни “Самарқанднинг Гулистона номли қасабасининг саййидларидандир”, дейди [4,312]. Бу маълумот “Арафотул ошиқин”, “Хайрул баён” ва “Сафинаи хушғў” тазкираларида ҳам келган. Шу билан бирга юқорида зикр қилинган асарларда Ашрафий Самарқандий билан Ашрафий Гулистоний номли бошқа шоирлар ҳам тилга олинганини кўриш мумкин. Ашрафий Гулистоний қаламига мансуб шеърлар Ашрафий Самарқандийнинг девонида ҳам учраб туради. Масаланинг ихтилофлиги шундаки, тарихий ва географик асарларда Самарқанд шаҳрида Гулистона ёки Гулистон номли шаҳар учрамайди. Балки котиблар хатоси билан Косон шаҳрини Гулистон билан алмаштирган бўлиши ҳам мумкин.

Арабча ёзувда Гулистон билан Косон ёзуви ўртасида бироз тафовут бор. كاسان (Косон) ва گلستان (Гулистон). Манбаларда Ашрафий Самарқандийнинг таваллуд топган макони бўйича келтирилган маълумотлар турли хил бўлганлиги учун ўз ечимини топмаган. Ҳатто бу борада сўнги йилларда тадқиқот олиб

борган адабиётшунос олим Аббосбек Жоний ва Умед Сурурийлар ҳам бир тўхтамга келмаган. Биз бу борада баъзи фикр-мулоҳазаларни илгари сурсак шоядки, ушбу масалага бироз ойдинлик киритишга ёрдам берса. Олимлар Ашрафий Самарқандий таваллуд топган жойни Марғиноннинг Косон ёки Кошон шаҳри дейилган, иккинчи тараф олимлари эса уни Самарқанд шаҳридаги Гулистона ёки Гулстон қасабасини тилга олган. Дарҳақиқат, ҳар икки маълумот ўз ечимини топмаган. Сабаби, алломанинг адабий мероси таркибидаги тарихий мавзуларга мурожаат қилинган. Шунингдек, замондош тазкирачилар меросини синчиклаб ўрганилмаган. Натижада юқоридаги ўз ечимини топмаган масалаларга қуйидаги жиҳатлардан қаралганда ўз ечимини топарди.

Биринчи жиҳат: Ашрафий Самарқандийнинг “Сафинаи Сино” 251 varaғида, “Жунги Тақий Коший” тазкирасининг 262 varaғида “Самарқандий” дейилган.

Иккинчи жиҳат: Мутафаккир асарини варақлаганимизда аксар қасидаларининг мавзуси Мовароуннаҳр заминидан етишиб чиққан малик ва маликзодалар ҳақида сўз боради [1,45,150].

Учинчи жиҳат: Шоир шеърятининг лисоний хусусиятлари Самарқанда ҳукмрон бўлган ушбу даврдаги лисоний хоссаларига тўғри келиши. Демак, мана шу уч жиҳатдан мавзуга эътибор қаратсак, Ашрафий Самарқандий Самарқанд шаҳрида таваллуд топгани ойдинлашади.

Ашрафий ҳаёти борасида аниқ маълумот берувчи манбалар учрамаганлиги сабабли шоир ҳаётининг баъзи жиҳатлари ёритилмай қолган. Лекин, унинг шеърятини синчиклаб ўрганган киши шунга амин бўладики, ёшликдан илмга бўлган иштиёқи сабабли дастлабки илмларни отасидан олиб, сўнгра замонасининг уламоларидан керакли илмларни ўрганади. Айниқса, шеърят, балоғат, тиббиёт, фалакиёт ва тасаввуф фанини чуқур ўрганганлиги асарларида билиниб туради. Аббосбек Жоний Ашрафий “Девони”нинг муқаддима қисмида айтадики, умрининг ўрта ёшларигача давлат ишида шаръий масалаларда маслаҳатчи ходим сифатида фаолият юритган. Шоир умри охирида машаққат билан кун кечирганини қасидаларда кўп бора тилга олади. Эътиборли жиҳати шундаки, давлат ишида ишлаган пайтларини эсламайди, балки умрининг сўнгида машаққатга дуч келган онларини эслайди. [7,1в]. آخر عمر.

Умрининг охирини машаққат ва қийинчиликда ўтказганди). Қуйидаги қасидасига диққат қаратадиган бўлсак, шундай дейди:

اکنون چنان شدم که به خاطر نیایم
کز هیچ روی کار مرا انتظام بود
با این همه مداومتی میکند نکوست
این اشک لعل فام روزی مدام بود
برگشت دور دولت و من خیره مانده ام
کایش واجب آمد و آتش کدام بود

[1,128].

Мазмуни: Энди шундай ҳолга тушиб қолдимки, ҳеч бир ишни тартиб билан қилиш ҳаёлимга ҳам келмай қолган. Шунча баракали умр бергани яхши, бу кўз ёшим кун бўйи оқиб туради. Мен давру даврон ва фароғатдан айрилиб, танҳо қолдим, бу ҳол мени бошимга тушиши тақдирда экан, униси қай аҳволда кечади?

Шу байтлар тағзаминида шоир ҳаётининг икки босқичи кўрсатиб берилган. Биринчиси, бойу бадавлат ва куч қувват соҳиби бўлган илк ва ўрта даври;

Иккинчиси фақирлик, танҳолик ва ҳолдан тойган умрининг сўнги давлари.

Эътиборли жиҳати яна шундаки, шоир бу дунё ҳаётида кўрган кўргуликларидан ташқари нариги дунёда уни нима кўтишини билмаслиги ҳам уни ажаблантирмоқда. Аслида бу ҳолат шоир ички дунёсидаги туйғуси билан боғлиқ бақо оламига мансуб соғлом эътиқодини кўрсатади. Яна шу манбада келишича, Ашрафий умрининг сўнгида кўз оғриғи дардига мубтало бўлганлиги келтирилади. Муҳаммад Авфий Бухорий эса, у билан кечган бир суҳбатида [3,390] گران کوشی (Кўлоғи оғир) эканлигини айтади. “Сафинаи хушгў” тазкирасида эса уни اصم کاشانی 5,651]в] (Ашраф Асам Кошоний) деб зикр этади. Бу маълумотларга қарайдиган бўлсак, Ашраф Самарқандий ўзи баён этган “танглик”, “танҳолик”, “машаққат”, “мудом кўз ёшлар”нинг барчаси кўзининг нури хиралашгани ва кўлоғи оғир бўлганидан далолат беради.

Шоирнинг ёшлик даври, ўрта ёши даври, билим олиш учун сафар қилган жойлари ва оиласи ҳақида манбаларда маълумот мавжуд эмас.

Кейинги даврларда ёзилган манбаларда шоир вафотини уч сана билан кўрсатилган. Биринчиси, 565/1169 йил, иккинчиси, 590/1194 йил, учинчиси 595/1199 йил. Бу тарих саналарини адабиётшунос олим Аббосбек Жоний هر سه تاریخ اشتباه است و مرگ وی قطعا بعد

1,23]. (Албатта бу уч тарих саналари чалкаш келган бўлиб, у 600/1203 йил вафот этганлиги аниқдир). Бу фикрни бироз мулоҳаза билан қараб чиқишга тўғри келади. Манбаларда шоир вафоти борасида турли хил қарашлар бор. Масалан, Муҳаммад Авфий Бухорий 595/1199 йили Самарқанд шаҳрида Ашрафий билан мулоқот қилганини эслайди. [3,390]. Бошқа бир далил эса Ашраф Самарқандий 600/1203 йили вафот этган Самарқанд шаҳри ҳокими Қилич Туғможхон Иброҳим ибн Ҳусайн Самарқандий ҳақида марсия ёзган [1,154]. Унинг ўғли Нусратуддин Қилич Арслон Усмон шу йилнинг ўзида тахтга ўтириши муносабати билан мадҳия ёзгани ҳам маълум. Демак, ушбу тарих моддалари шуни кўрсатадики, Ашрафий 600/1203 йили фоний дунёдан боқий дунёга кўчган экан. Шоир вафотининг жойини Самарқанд шаҳри дейилади. Бу маълумотни “Хулосатул ашъор” ва бошқа тарихий асарлар ҳам тасдиқлайди.

ХУЛОСА

Маълумки, ҳар бир ижодкор ўз замонида маълум бир мазҳабга эргашиши ва маълум бир эътиқодни ўзига қурғон қилиши бор нарсас. Мутафаккир, саййидлар авлодидан бўлганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд бўлиб, бироқ унинг ислом динидаги қайси мазҳабга эргашганлиги маълум эмас. Ҳатто, шеърларида ҳам бунга далолат қилувчи маълумотни учратиш қийин. Лекин шуниси маълумки, шоир ислом динида аҳли сунна вал-жамоа ақидасига хос ҳаёт кечириб, шеърларида мўътадиллик тамойилига таянган.

Аббосбек Жоний айтадики, در باره ی شخصیت فردی و خلق و خوی اشرفی نمیتوان با قطعیت سخن گفت [1,24]]. (Ашрафийнинг индивидуал шахсияти, ҳуқуқ атвори ҳақида қатъий бир далил билан бирон нарсас дейиш қийин). Лекин, ижодкор шахсиятининг руҳий ҳолати, ҳаёти тарзи, кўзатган шахсий мушоадалари, адабий ва сиёсий муҳитнинг ўзаро таъсири, бадий тафаккури инъикоси каби тасвирлар шеърларда акс топиши илмий тажрибанинг ўзи исбот этган. Боиси, кўплаб шоирлар ўз ҳаётидаги руҳий изтироб, хурсандчилик ва машаққатли онларини шеърлари қатига жойлаштиради. Шоир шахсияти шеърлари орасида мазҳабни маҳкам ушлагани, эътиқоди соғлом бўлгани, астрономия, тиб, калом, мантиқ, тасаввуф илмлари билимдони эканлиги гавдаланиб туради. Аббосбек Жоний таъкидлайдики,

Ашрафий нужум, тиб, мусиқа ва фалсафа фанларини яхши билган. Айниқса, нужум фани билан боғлиқ истилоҳлар шоир ижодида талайгина учрайди.

خورشد بیندوده سر تیغ به زهر آب
بر جیس فروبسته در سعد به مسمار
بهرام در آن زخم که جچون زره شوم خرد
ناهید بر آن زخمه کی چون زیر شوم زار
گوی که بر آن صفحه تعلیق زمانم
از کلک عطارود شده روزم چو شب تار

[1,131-132].

Мазмуни: Қуёш шуъласи ўткир қиличнинг учи каби тоғнинг тепасидан ботди, Муштарий (Юпитер) сайёраси ўз ёруғлигини кўрсатмаслиги учун ёруғлик эшигига мих қокди. Миррих сайёраси каби бу жароҳатдан мен ҳам адо бўламан. Шу онда, аторудсифат қаламим вақт саҳифасига муҳрлангандек кечаларимни зулматга айлантирган.

Ушбу шеърда, нужум илми билан боғлиқ “Нохид”, “Муштарий”, “Зухра”, “Миррих” каби жисмлар ҳақида сўз боради. Ашрафий Самарқандий ўз асарида нафақат шоир балки астроном олим сифатида ҳам кўз олдимизга келади. Шоир шеърларида, таржима ҳоли ва ҳаётининг турли даврлари тилга олинган бўлса-да, бугунги кунга қадар унинг шахсияти ва шеърятининг ўзига хос хусусиятлари тўлиқ ёритилмаган. Бинобарин, Ашрафий Самарқандий адабий меросини ўрганиши ва адабиёт тарихида унинг мавқени кўрсатиш куннинг долзарб вазифалардан саналади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ашраф Самарқандий. Девон/тахқиқ ва тасҳиҳи Аббосбек Жоний., Умед Сурурий. – Техрон: Сафир урдухол, 1391 хш. – С. 3.
2. Бандар ибн Дос Хушгў Деҳлавий. Сафинаи хушгў/дафтари аввал. Алигар университет 34 рақамли қўлёзма нусхаси. – 188 в.
3. Муҳаммад Авфий Бухорий. Лубобул ал-боб/2 жилд. – Техрон: Китобхонаи донишгоҳ, 1345. – С. 390.
4. Муҳаммад Сўфи Мозандароний. Тазкираи Бутхона. – Техрон: Исломий шўро мажлисининг № 132 рақамли қўлёзма нусхаси.
5. Сино. Сафинаи Сино. – Техрон: Исломий шўро мажлисининг № 651 рақамли қўлёзма нусхаси.
6. Такий Коший. Жунги Такий Коший. – Алигарх университети кутубхонасининг № 34 рақамли қўлёзма нусхаси.
7. Такий Коший. Хулосатул ашъор. – Техроннинг Исломий шўро кутубхонасининг №16778 рақамли қўлёзма нусхаси.